

the sentence of imprisonment by convicted juveniles and adults. The author stresses the importance of internal differentiation, treatment in all its complexity, continuity of penitential and post-penitential care as well as social and tertiary prevention.

Key words: serving of the sentence of imprisonment, juveniles, persons akin to the age of juveniles, internal differentiation, treatment, voluntary treatment, prevention

Literatúra:

Bubelíni, J. *Prevenca kriminality (základy kriminálnej prevencie a preventológie s aplikáciou na činnosť verejnej správy a polície)*. Bratislava : Ministerstvo vnútra SR, 2001. 209 s.

Bulletin 30 rokov Ústavu na výkon trestu odňatia slobody pre mladistvých Sučany. Leopoldov : Tlačiareň ZVJS Leopoldov. 2006. 35 s.

Fábry, A. *Penológia*. Učebné texty Právnickej fakulty UK. Bratislava : Právnická fakulta UK, 2000. 408 s. ISBN 80-7160-140-3.

Geist, B. *Sociologický slovník*. Praha : Nakladatelství VICTORIA PUBLISHING, a. 1992. 647 s. ISBN 80-85605-28-7.

Kozoň, A. *Prevenca kriminality a špecifické zaobchádzanie nielen pre adolescentov vo výkonetrestu odňatia slobody*. In: Kriminológia. roč. 39, 2/2006, s. 101-111. ISSN 1210-9150.

Vyhláška Ministerstva spravodlivosti Slovenskej republiky č. 664/2005 Z. z., ktorou sa vydáva Poriadok výkonu trestu odňatia slobody.

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon.

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 301/2005 Z. z. Trestný poriadok.

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

Zbierka inštrukcií, pokynov a smerníc generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže, č. 4/2000, č. 3/2001.

KONZULTAČNÉ A INFORMAČNÉ CENTRUM EDUKOS. [online] [citované 4.10.2006]. Dostupné na internete: <http://www.edukos.sk/kto-sme/edukos/index.html>

KONZULTAČNÉ A INFORMAČNÉ CENTRUM EDUKOS. [online] [citované 4.10.2006] Dostupné na internete: <<http://www.equalsslovakia.sk/index.php?id=155>>

MINISTERSTVO SPRAVODLIVOSTI SLOVENSKEJ REPUBLIKY. [online]. [citované 16.10.2006] Dostupné na internete: <

<http://www.justice.gov.sk/h.aspx?pg=r30&htm=http://www.justice.gov.sk/stat/06/index.htm> >

PaedDr. Eva Mamojková

Akadémia Policajného zboru v Bratislave, Katedra kriminológie, Sklabinská 1, 835 17 Bratislava, e-mail: mamojkov@minv.sk

NĚKOLIK POZNÁMEK K TRESTNÍMU PRÁVU JAKO NÁSTROJI SOCIÁLNÍ KONTROLY VE VZTAHU KE KRIMINALITĚ MLÁDEŽE

Martina Urbanová

Abstrakt

Po obecném úvodu věnovaném kriminalitě mládeže se příspěvek orientuje na nejvýznamnější nástroj formální sociální kontroly v oblasti kriminality – trestní právo. Upozorňuje na skutečnost, že některé skupiny právo tvoří a některé jsou pouze skupinami na které je právo uplatňováno. Připomíná některé sociologicko-právní koncepty „normování“ (H.S. Becker) a poté se zaměřuje na výklad změn struktury možnosti v reakci na delikventní akt jedince A. K. Cohena. Závěr pak patří úloze práva v současné společnosti, ve které se právo stává významným normativním systémem na jehož úrovni je možné společnost integrovat.

Klíčová slova: kriminalita mládeže, kriminalita, trestní právo, sociální kontrola, prevence

Konzumní a hektický styl života postmoderní společnosti způsobuje rozpad kulturních a sociálních vztahů, prohlubování pocitů psychické izolace člověka, vede k nárůstu plurality, neosobní komunikace a v neposlední řadě oslabuje stupeň neformální sociální kontroly (zejména v rodinách). Není pak divu, že se množí konflikty, násilí a brutalita a že za těmito činy stále častěji stojí nezletilí pachatelé, nebo dokonce jedinci, kterým ještě nebylo patnáct let.

Kriminalita je jev, jehož existence je v podmínkách moderní společnosti nevyhnutelná. Jedná se o jev, který ohrožuje, resp. přímo narušuje základní hodnoty společnosti, práva a svobody jednotlivce. Kriminalitu nelze zcela potlačit, přestože se mnozí kriminologové v minulosti domnívali, že je to možné, a zkoumáním jejich příčin se pokoušeli nalézt mechanismy jejího potlačení. V současnosti se ukazuje, že nelze dojít k obecně platnému závěru o příčinách kriminality.

Je zřejmé, že u konkrétních kriminálních projevů hraje roli celý komplex faktorů, který má vždy jedinečnou povahu. Je třeba zohlednit jak faktory „uvnitř“ pachatele, v rámci jeho osobnosti, tak i faktory vnější, s rozdílnou silou působící na jedince.

Konkrétní kriminální čin pak může být způsoben souhrou faktorů, jako jsou např. nedostatek vnitřních regulativů chování, zvýšený výskyt kriminogenních situací, kvalita fungování institucí formální sociální kontroly a s tím související vědomí potencionálního pachatele o míře nebezpečí odhalení jeho jednání, stav jiných sociálně patologických jevů apod. Vliv má také celková úroveň integrity společnosti, životní podmínky a kulturní tradice společnosti.

Přes výše uvedenou celou šíři dané problematiky se vzhledem k rozsahu příspěvku zaměřím pouze na nejvýznamnější nástroj *formální sociální kontroly v oblasti kriminality – trestní právo* a pokusím se nastínit některé sociologicko-právní pohledy na tuto oficiální instanci sociální kontroly deviace, zejména právní deviace.

Kriminalita představuje souhrn společensky podmíněných činů, které mají relativně hromadnou povahu, ve zvýšené míře ohrožují společnost a jsou proto platným zákonodárstvím prohlášeny za trestné.

Výsledky úředních, kriminálních a trestněprávních statistik neodrážejí pouze intenzitu a strukturu trestněprávní sociální kontroly, ale také především *změny ve vztahu formální a neformální sociální kontroly*, toho co je *kriminalizováno, medicinalizováno, neutralizováno*, případně *dekriminalizováno*, nebo případně stojí zcela mimo zájem trestního práva.

Společnost není tvořena jednou homogenní skupinou. Spíše jde o konglomerát nejrůznějších podskupin mezi kterými existují často propastné normativní rozdíly. V rámci celé společnosti tento rys může vystupovat i v té podobě, že *některé skupiny normy tvoří* - na tvorbě se podílejí, a některé jsou pouze těmi skupinami, vůči kterým jsou uplatňovány. Pravidla tak mohou být objektem konfliktu a jejich tvorba a udržování je součástí politického procesu ve společnosti. To se týká i právních norem s tím dovětkem, že příklon k určité definici deviance se projevuje jak v procesu normotvorby, tak i v procesu jejich aplikace.

Například Howard S. Becker¹⁾ (1966) soudí, že normy jsou produktem něčí iniciativy. Někdo vyvolává legislativní proces a poté přichází někdo, kdo bude normu skutečně používat, prosazovat. Podle Beckera můžeme rozlišit tvůrce pravidel (rule creators) a vynucovatele pravidel (rule enforcers), v obou případech se jedná jakési „zprostředkovatele morálky“. Tvůrci pravidel jsou ti, kteří mají na obsahu normy zájem (Becker, H.S. 1966, s. 148). Stávající pořádek je podle nich nedostatečný a jediná možná cesta k nápravě vede skrze přijetí nových, jimi předkládaných norem. Přes schopnost dát podnět ke tvorbě norem se však tvůrce pravidel dle Beckera neztotožňujeme se skutečnými „výrobci“ norem. Tím míní nikoli ty, kteří jsou oprávněni vydávat právní normy, ale spíše skutečné autory. Faktická tvorba pravidel je přenechána odborníkům, většinou právníkům a podle mínění Beckera stále častěji psychiatrům²⁾. To vede k tomu, že se v nich odráží zájmy těchto skupin a také specifické přístupy ke konstrukci textu. Může tak vzniknout i nezamýšlený výsledek, ale zcela jistě roste především moc expertů, díky jejich expertnosti. (Becker, H.S. 1966, s. 152).

K trestnímu právu lze přistupovat jako k materii, která shrnuje a zaručuje ochranu těch nejpodstatnějších hodnot společných všem členům společnosti. V heterogenní společnosti nelze dosáhnout shody na všech normách – obsah trestního práva pak do značné míry závisí na tom, kterým skupinám se podaří zformulovat a dostatečně prosadit svůj vliv na zákonodárný proces, změny práva pak reflektují změny v mocenské struktuře společnosti. Kriminální jednání neodráží mnohdy ani tak negativní popření základních hodnot, jako spíše orientaci na jiné skupinové normy, než jaké byly zakotveny v trestním právu.

Charakteristické znaky formálního kontrolního nástroje – trestního práva je možné vymezit následovně. Jedná se o:

- explicitní pravidla jednání vymezená politickou autoritou,
- pravidla jsou vynutitelná tresty,
- je přesně definováno, kdo a jakým způsobem může vytvářet a aplikovat normy,
- je zajištěna jednotná aplikace norem na všechny osoby na určitém území, a existuje
- kontrola kontroly – tj. přesné vymezení toho kdo, jak a za jakých podmínek může provádět následnou kontrolu aplikace trestněprávních norem.

Formálně zakotvené trestní právo tedy vytěšňuje libovůli v postupech a rozhodování kontrolní autority – ovšem zároveň ztrácí na flexibilitě. Tato skutečnost je v podstatě přijatelná při pojmání trestního práva jakožto ultima ratio. Problémem se ale stává, pokud se zaměření trestního práva posune směrem k prevenci. Tento trend je nejzřetelnější u trestního práva mladistvých, které se pohybuje *v zóně mezi formálními a neformálními prostředky kontroly*. Toto postavení má své pozitivní i negativní dopady. Na straně jedné nikdo nezpochybňuje nutnost modifikací trestního procesu a ukládaných trestů oproti dospělým: zrychlené, méně formální řízení, které by pokud možno snížilo stigmatizaci; širší možnost odklonů od trestního řízení; důraz na výchovný dopad trestu apod. Na straně druhé je ovšem trestní právo velmi mocný nástroj, umožňující podstatným způsobem zasáhnout do života jednotlivce.³⁾

Otázky prevence pak vzbuzují obavy i tím, že čím účinnější by preventivní opatření měla být, tím je třeba mnohdy větší průnik ze strany státní moci (kontroly) do privátní sféry. Trestní právo, konstruované v minulosti jako kontrolní nástroj, je přitom vybaveno možností intervenovat naprosto zásadním způsobem do života jednotlivců a v podstatě odstranit hodnoty, které samo chrání. Toto dilema se ukazuje např. u užívání policejních kamer na veřejných prostranstvích – kde je hranice k zachování soukromí? Policejní prevence zároveň do určité míry narušuje zásadu presumpce nevinny, neboť každý se stává potenciálním pachatelem, předeliktivním jedincem, který musí být vystaven preventivní kontrole ze strany policie. Účinnost takovéto předběžné prevence, jakou představují kamerové systémy, zabezpečovací systémy nebo „sousedské hlídky“, přitom není zcela zřejmá. Její dopad totiž může být narušen přemístěním kriminální činnosti, ať už prostorově - do méně zabezpečených oblastí, tak druhově - do jiného druhu kriminality. Na úrovni soudního projednávání kriminální činnosti se preventivní působení projevuje hlavně ve snaze o zajištění co nejkompletnějších informací o obžalovaném. V novém zákoně o soudnictví ve věcech mládeže je tento požadavek zakotven zcela pregnantně a soud může požadovat podrobné informace o životních poměrech mladistvého z nejrůznějších zdrojů. Tento požadavek se samozřejmě jeví jako oprávněný ve světle snah o důkladné objasnění trestného činu a zvolení adekvátních sankcí (opatření) pro nápravu mladistvého. Zde ovšem narážíme na úskalí: do jakých mezí může stát prostřednictvím trestního soudu intervenovat do života občanů? Jakou míru nápravy může požadovat? Má obžalovaný pouze zanechal trestné činnosti, nebo zcela přeorientoval své hodnoty?

Podívejme se však blíže na trestní právo jako nástroj sociální kontroly.

Trestní právo jako nástroj formální sociální kontroly

Do pojmu sociální kontroly ve vztahu k trestnímu právu budeme zahrnovat:

- 1) proces zjišťování odchylky od normy,
- 2) sankce za porušení normy,
- 3) prevence deviantního jednání,
- 4) dimenze kontroly jako příčiny deviance.

Pro bližší vymezení sociální kontroly se v těchto souvislostech jeví vhodným koncept *změn struktury možností v reakci na deviantní akt jednotlivce* Alberta K. Cohena, který svoje myšlenky formuloval na základě kritické reflexe Mertonovy teorie anomie. Podle Cohena je historie deviantního aktu historií interaktivního procesu. Cohen tak pojímá sociální kontrolu ve smyslu interakce mezi deviantním

jednáním a okolím. Deviantní akt je formován konkrétním jednáním porušujícím normy i reakcí na něj. Tato reakce není libovolná, neboť normativní působení se projevuje i v jejím způsobu: „Reakce na deviaci nemůže být ponechána o nic méně regulovaná než deviace samotná“ (Cohen, A.K. 1970, s. 246). Musí být vymezeno kdo, co a jak dělá.

Jádrem Cohenova konceptu jsou změny v tzv. struktuře možností („opportunity structure“) vyrůstající ze vzájemné dynamiky deviantní akce a kontrolní reakce. Cohen vymežil čtyři základní reakce „struktury možnosti“ na deviantní jednání, přičemž v konkrétním případě mohou reakce variovat v průběhu interakce, případně mohou stát simultánně vedle sebe.

	Legitímní možnosti	Nelegitímní možnosti
Otevírání	I.	II.
Zavírání	III.	IV.

Tabulka:

Reakce struktury možností na deviaci jednotlivce (Cohen, A.K. 1970, s. 247).

I. Otevírání legitímních možností

Jedná se o *prevenci* deviantního jednání.

Tato možnost reakce nabývá stále větší důležitosti v trestním právu, které se posouvá od represe k prevenci. Prevence slibuje být efektivnější tím, že se chce vyvarovat některých negativních, vedlejších účinků trestání; zvláště markantní je tento posun v trestním právu mladistvých.

Tato tendence je na jedné straně vítána, na straně druhé ovšem vzbuzuje obavy. Na úrovni společenské znamená stále větší průnik státní mašinérie do privátní sféry.

II. Otevírání nelegitímních možností

Tato možnost znamená, že deviantní jednání se ze strany okolí nesetkává se snahou o potlačení, ale s reakcí *pozitivní* nebo s *žádnou* reakcí.

V této souvislosti je třeba rozlišit dvě dimenze kontrolní funkce práva – *symbolickou*, postihující zejména hodnocení konkrétních aktů a ukazující, které hodnoty je třeba chránit a které ne, a *instrumentální*, představující konkrétní prosazování právních norem, přímé ovlivňování jednotlivců pomocí mechanismů trestního práva. Nedostatečné potírání deviantního jednání znamená nedostatečný výkon instrumentální funkce trestního práva. Tento nedostatečný výkon může být vnímán negativně, jako selhání kontrolního mechanismu: „... někteří policisté při zjišťování trestných činů, z jejichž páčání jsou důvodně podezřelí nezletilí pachatelé (především děti do 15 let), nejeví přílišnou vyšetřovací aktivitu; jednak jsou policisté často demotivováni dalším průběhem řízení s pachatelem, jednak čas strávený takovým relativně „neplodným“ vyšetřováním lze ... úspěšněji využít proti pachatelům nebezpečnějších trestných činů ...“ (Marešová, A. 2000, s. 296)

V pozadí stojí představa o vzájemné podmíněnosti instrumentální a symbolické funkce. Vztahy mezi těmito dvěma dimenzemi jsou složité a nalezení rovnováhy mezi symbolickou a instrumentální rovínou neznamená, že by každá norma musela být konsekventně vynucována a její porušování trestáno. Existuje obava, že zrušení trestních norem, jejich dekriminalizace, byť jsou normy reálně neúčinné, by oslabila

atribut nedovolenosti tohoto jednání. Symbolický význam trestního práva spočívá v proklamaci zásady, že společnost považuje určité typy chování za nepřijatelné. Zkušenosti ukazují, že to samo přispívá ke zvýšenému pocitu bezpečí a jistoty a má tedy také sociálně integrační význam.

III. Zavírání legitímních možností

První dramatizace „zla“, která vyděluje dítě z jeho skupiny za účelem zvláštního zacházení, hraje v utváření delikventa pravděpodobně větší roli než kterákoliv jiná zkušenost.“ (Tannenbaum, F. 1970, s. 305) Tento úhel pohledu nazírá na řízení podle trestního práva jako na zásadní kriminogenní faktor, který stigmatizuje jednotlivce (a zejména mladistvého). Okolí ho vnímá jako „zlého kriminálního“ a nakonec i on sám se začne takto hodnotit. Jak podotýká Erwin M. Lemert, mladiství pachatelé, kteří se objevují před soudem většinou již mají ztíženou sociální pozici (příslušnost k národnosti menšiny, nedostatečné vzdělání, „chudobu apod.) a soudní jednání pak jen násobí jejich handicap a tím pomáhá k upevnění delikventní kariéry (Lemert E.M. 1970, s. 426 an.).

IV. Zavírání nelegitímních možností

Tato oblast je oblastí *represe*, tedy trestání, často znemožněním dosahovat zdroje potřebné pro trestnou činnost.

Represe je základní funkcí trestního práva. Právě s ní je spojeno pojmání trestního práva jakožto ultima ratio – ochrana pomocí trestního práva nastupuje až jako poslední, nestačí-li jiné prostředky, trestní právo tak chrání před útoky *nejvyšší* společenské nebezpečnosti.

Reakce na deviantní jednání shrnuté pod bodem II. a III. zaujímají z hlediska trestního práva postavení mimo či dokonce proti právu. Například nedokonalý výkon instrumentální funkce je v rozporu se zásadou legality, která přikazuje orgánům činným v trestním řízení stíhat všechny činy o kterých se doví. Rozsah a zaměření působnosti trestního práva určují především reakce pod bodem I. a IV., tedy poměr prevence a represe.

Cohenův model změn struktury možností dovozuje poměrně komplexně popsat postavení trestního práva v mechanismech sociální kontroly. *Trestní právo je jednoznačně mechanismem formální sociální kontroly.* ⁴⁾ Vzhledem ke vzniku heterogenní a diferencované společnosti je udržení jejího řádu nutný právě takový formální kontrolní systém.

Současnou společnost charakterizuje mimo jiné rozpad jednotného kulturně normativního systému a zvyšující se četnost parciálních normativních řádů. „Právo nakonec zůstává jediným normativním systémem, na jehož úrovni je tuto společnost možné plně integrovat“ (Příbáň, J. 1992: s. 778). Tato integrace je možná díky tomu, že právo se stává hlavním racionálním a pragmatickým nástrojem sociální kontroly a jedním z hlavních prostředků interakce kontroly mezi společností a jejími členy (Urbanová, M. 2006, s. 8 an.).

Právě právo umožňuje zajistit relativně spolehlivé mechanismy kontroly společnosti a připadá mu tak v soustavě institutů sociální kontroly zvláštní místo, neboť představuje onen systém normativní úpravy, který je nejsilněji formalizován, racionálně vytvořen a vykazuje vysoký stupeň dělby práce a účelové orientace.

Ani úlohu práva však nesmíme nezdravě přeceňovat.⁵⁾ Kontrola lidského jednání zajištěná právními normami je jednou z důležitých součástí společenského vývoje i jeho zárukou. Je zde ale aspekt, který tuto kontrolu posouvá do kategorie, do které kdysi Winston Churchill zařadil i demokracii: „nejlepší z těch špatných“. Sociální kontrola je totiž založena na mechanismech vytvořených námi samotnými, lidmi, kteří spadáme do působnosti této kontroly. Je tedy přirozené, že stejně jako je nedokonalé naše lidské počínání a produkty z něho vytvořené, bude i systém kontroly vždy nedokonalý.

Poznámky

¹⁾ Howard S. Becker se přiklání k teoriím, které pojímají deviaci jako společensky vytvořenou. Deviace tak není vlastností osoby nebo jednání, ale je spíše důsledkem aplikace norem a sankcí na strůjce tohoto jednání. Deviaci je nutno přijímat nejen jako prosté porušení normy, ale jako jednání porušující normy, které již v sobě zahrnuje reakce ostatních lidí (Becker, H.S. 1966, s. 8).

²⁾ Becker koncipuje tuto teorii v 60. letech 20. století, často v souvislosti s kritikou přílišné moci psychiatrů a psychologů. V současné době roste opět moc medicalizace sociální kontroly.

³⁾ České právo na rozdíl od amerického trestního práva nezahrnuje neurčité skutkové podstaty (bagatelní trestné činy jako je záškoláctví, úteky z domova apod.). Tyto bagatelní věci jsou řešeny v rámci přestupkového práva i když někteří odborníci by jejich zahrnutí uvítali, operují často důležitostí včasného zachycení delikventních projevů dětí a mladistvých, dříve než se vyvinou v závažnější delikty.

⁴⁾ To ovšem neznamená podceňování neformální kontroly, někdy konci kriminální kariéry dopomohou spíše neformální kontroly, pozice v zaměstnání, sňatek, starost o někoho dalšího, kdo by se ocitnul osamocen, pokud by osoba byla uvězněna atd. Rakouský sociolog Roland Girtler dokonce na svých přednáškách na Právnické fakultě Masarykovy univerzity upozornil, že byl svědkem konce kriminální kariéry jednoho „nepolepšitelného“ recidivisty díky malé kočičce. Sám recidivista uváděl, že jeho návrat do vězení by znamenal pro kočku útek a to on přece nepřipustí. Tam tedy, kde nic nezmohli odborníci, pomohla jedna malá kočička.

⁵⁾ Mladistvý si při svém jednání mnohdy ani neuvědomuje, že mu hrozí postih.

A Few Comments on Criminal Law Used as a Tool of Social Control Related to Youth Delinquency

The paper first gives a general introduction into the area of youth delinquency and then focuses mainly on the most important tool of formal social control in the area of delinquency, which is criminal law. The paper points out that some groups of people in society create law and there are some groups of people in society on which law is applied on. This reminds sociological – legal concept of creating norms (H. S.

Becker). The paper then looks at the explanation of possible changes of behaviour of an individual reflecting the delinquent act of an individual by A. K. Cohen.

In the end the paper deals with the role of law in contemporary society, in which law becomes the third important normative system, on which a society can be integrated.

Key words: youth delinquency, delinquency, criminal law, social control, prevention

Literatura:

Becker, H.S. 1966. *Outsider – Studies In The Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.

Cohen, A.K. 1970. *The Sociology of Deviant Act: Anomie theory and Beyond*. In Bersani, A.C. *Crime and Delinquency – A Reader*, London: The Macmillan Company. s. 240 – 252.

Lemert, E. M. 1970. *The Juvenile Court – Quest and Realities*. In Bersani, A.C. *Crime and Delinquency – A Reader*, London: The Macmillan Company. s. 424 – 435.

Marešová, A. 2000. K problematice delikventní mládeže – hlubší pohled na statistické údaje. In *Kriminalistika – čtvrtletník pro kriminalistickou teorii a praxi*, XXXIII/4, s. 295 – 309.

Příbáň, J. 1992. Několik poznámek k sociologii práva. In *Sociologický časopis* 28, č. 6. s. 770 – 781.

Tannenbaum, F. 1970. *The Dramatization of Evil*. In Bersani, A.C. *Crime and Delinquency – A Reader*, London: The Macmillan Company. s. 304-306.

Urbanová, M. 2006. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk. ISBN 80-86898-94-6.

PhDr. Martina Urbanová, Ph.D.

Právnická fakulta Masarykovy univerzity, Veveří 70, Brno 61180, Česká republika, tel. +42054949805, e.mail: urbanovam@law.muni.cz